

Юрій Земський

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛЬСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВЗАЄМИН В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ СВІДОМОСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

На матеріалі документальних джерел в статті розглядається процес зміни ставлення російської громадськості до національного руху поляків у їхній боротьбі за відновлення держави на зламі 50-60-х рр. ХІХ ст. У міру поглиблення націоналізації свідомості поляків (тобто набуття ними національного самоусвідомлення) такий само процес поглиблювався серед росіян, що привело їхні взаємини до антагонізму.

Ключові слова: політичні акції, підготовка повстання, націоналізація свідомості, імперський патріотизм.

На материале документальных источников в статье рассматривается процесс изменения отношения российской общественности к национальному движению поляков в их борьбе за восстановление государственности на рубеже 50-60-х гг. ХІХ в. По мере углубления национализации сознания поляков (то есть, приобретения ими национального самоосмысления) такой же процесс углублялся среди россиян, что привело их отношения к антагонизму.

Ключевые слова: политические акции, подготовка восстания, национализация сознания, имперский патриотизм.

Based on documentary sources the author analyzes transformation of the Russian public attitude towards Polish national movement in their endeavors to restore their statehood in the period of 50-60s of the 19th century. The process of parallel awareness nationalization, observed among Polish and Russian public (perceiving their belonging to a particular nationality), led both of the sides to mutual antagonism.

Key words: political actions, uprising preparation, awareness nationalization, Imperial patriotism.

Попри чималу кількість досліджень проблеми українського національного відродження середини ХІХ ст. в нашій історіографії є суттєвий брак вивчення цього процесу в контексті міжнаціональних

стосунків у Російській імперії. Проте, польсько-російські взаємини, зокрема в Українському Правобережжі середини XIX ст. є надзвичайно важливою складовою українського націотворчого процесу. Саме вказане протистояння значною мірою сприяло активізації українських національних сил. Тож дослідження динаміки загострення польсько-російських взаємин наприкінці 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. неодмінно сприятиме кращому розумінню особливостей суто українського національного поступу. Такий погляд на вказану проблему цілком узгоджується із сучасними методологічними підходами до вивчення націотворчих процесів західними вченими, котрі дійшли згоди в тому, що будь-який національний рух в умовах імперії спричинює постання (в якості реакції) інших національних рухів і є, водночас, найбільш серйозною загрозою для існування самої імперії [6; 7; 12].

Дана стаття розкриває зміст еволюції політичних настроїв, що панували в середовищі польської та російської освіченої громадськості в перших роках правління Олександра II. А також розглядаються причини, що зумовили проімперську націоналізацію свідомості російської громадськості.

Впродовж 1857-60 рр. (в умовах ліберальних настроїв у Російській імперії, що спричинені були наслідками Кримської війни 1853-56 рр.) польська шляхта Українського Правобережжя, як і шляхта Царства Польського, виборювала задоволення своїх потреб, загалом, мирними, легальними акціями. Найбільш поширеною тактикою було написання своїх сподівань та побажань у формі так званих Адрєс російському імператору. Однак, саме в цей час з'явилися й перші розчарування політикою Олександра II, посялася недовіра щодо справдження очікуваних змін, тому поляки почали поступово переходити до рішучіших дій. Приміром, у червні 1860 р. радикально налаштованим активістам польського руху у Варшаві досить легко вдалося організувати велику демонстрацію зі своїх прихильників, скориставшись похороном вдови полковника польської армії та героя подій 1831 р. – Катарини Совінської [20, с. 35]. З тих пір серед поляків почали поширюватися чутки, що незабаром буде не уникнути збройного повстання, а отже треба заощаджувати для нього гроші та уникати марнотратних веселощів. У костелах почали все частіше говорити про «страждання Польщі» та виголошувати «молитви за Вітчизну». А коли у жовтні 1860 р. на призначену у Варшаві зустріч із пруським королем та австрійським імператором прибув Олександр II, йому було влаштовано справжню обструкцію. В театрі ще до приїзду імператора в царській ложі було зіпсоване оксамитове покриття, а коли з'явився цар, під час вистави

в залі було розлито смердючу рідину. У австрійського міністра, що прибув разом зі своїм імператором на зустріч до Варшави, на вокзалі поцупили портфель із паперами. Гуляння, яке було влаштоване на честь коронованих осіб, місцева публіка просто ігнорувала, а на вулицях міста в часі появи там російського самодержця була погашена ілюмінація [11, с. 79]. Про останню прикрість, влаштовану царю, ходили анекдоти навіть в Україні. Так, київський земський справник, доносячи у листопаді 1860 р. генерал-губернатору про виникнення серед студентів університету «товариства комуністів» (так він називав хлопоманів) відзначив водночас, що їхньою метою є «привернути до себе масу черні», аби підготуватися до майбутнього повстання. Така перспектива, на переконання справника, стала очевиднішою після того, як польські вельможі висловили свою недоброзичливість государю, велівши гасити йому у Варшаві ліхтарі, проголошуючи: «навіщо світити тому, хто затьмарює вольності і свободи польські» [17, арк. 9].

У 1861 р. вуличні протести набули надзвичайно широкого розмаху. Поштовхом до них став силовий розгін російськими військами демонстрації, організованої 13 лютого 1861 р. на відзначення річниці Гороховської битви 1831 р. (що завершилася тоді відведенням російської армії з поля бою і тому була проголошена поляками «перемогою над москалями»). А вже за два дні – 15 лютого 1861 р. відбувся розстріл наступної демонстрації, що зібралася, аби висловити свій протест насиллю. Жертвами демонстрації 15 лютого стало п'ятеро маніфестантів. Лише після цього російська адміністрація дозволила масове зібрання, щоб поховати п'ятеро загиблих.

Похорон 18 лютого у Варшаві став справжнім національним єднанням поляків. Процесія рухалася у супроводі оперного оркестру за участю не лише католицького духовенства, але й лютеранського та юдейського. Різні депутації несли прапори з гербами Польщі та Литви. Деякі поміщики привезли для участі у процесії селян. Жінки несли терновий вінок. Варшавський єпископ Антоній Мельхіор Фіалковський розіслав послання до всіх поляків, в тому числі й Правобережної України, із закликом в пам'ять про загиблих одягнутися у траур, аби своїм вбранням стати живим позначенням кордонів Польщі. Російські війська в день похорон на вимогу організаторів процесії були замкнуті в казармах [11, с. 90-92].

Події у Варшаві стали черговим імпульсом до посилення пропольських симпатій серед російської громадськості. Як згадував Лонгін Пантелєєв, у Петербурзі також відбулася панахида в пам'ять про п'ятьох загиблих, у якій, окрім поляків, зонайперше студентів, взя-

ли участь також і руські студенти, а з ними разом – професор Микола Костомаров [8, с. 173]. Ці «руські студенти», про яких говорить Л. Пантелєєв, незаперечно включали у своє число й росіян, але щонайбільше то були українці. Бо через кілька днів після панахиди за п'ятьма поляками, коли 28 лютого (за старим стилем) відбувалися похорони Тараса Шевченка, вся польська корпорація на знак поваги прибула у повному складі, хоч до того поляки не особливо шанували українського кобзаря. Коли ж в університеті почали збирати факти, аби притягнути до відповідальності поляків за їхню участь у несанкціонованій панахиді за варшавськими жертвами, вже «руські студенти» постановили передати до слідчої комісії підписні листи про свою участь у панахиді, причому, підписувалися масово, навіть ті, хто там не був. Саме така громадська солідарність змусила адміністрацію університету залишити розгляд справи без наслідків [8, с. 173-178].

Демонстрації у Варшаві та інших містах Царства Польського відбувалися впродовж усього 1861 р., зазнаючи час від часу й розстрілів. Зрештою, 14 жовтня 1861 р. російська адміністрація запровадила у Царстві Польському військовий стан, який заборонив будь-які збори та демонстрації і ввів режим поліційної години [2, с. 326-327]. За такої суспільно-політичної атмосфери в Українському Правобережжі впродовж 1861 р. найпопулярнішою формою національної консолідації поляків стали патріотичні акції в костелах. Події, що відбувалися у Варшаві та інших містах Царства Польського поляки Правобережжя неодмінно обговорювали, у міру можливого, демонстрували свою солідарність, а до найзначніших акцій варшав'ян прагнули долучитися або ж відзначити їх, коли не відразу, то хоча б пізніше.

Приміром, уже в березні 1861 р., у Києві студенти також масово взяли участь у панахиді, яку самі ж і замовили в пам'ять про убійних у Варшаві. Інформатор доповідав міністру освіти, що 9 числа в костелі було близько 2 тисяч людей, а 10 числа – до 4 тисяч. Ще зранку костел наповнився народом. Дружини губернського та повітового предводителів дворянства, запрошували робити пожертви сім'ям загиблих у Варшаві, а інші пані, прихожанам, що входили до костелу, приколювали жалобні кокарди, зав'язані із біло-чорних стрічок [19, арк. 27-27 зв.]. Тоді ж само у Києві поширювалися листи, адресовані полякам із застереженням, що їм забороняється брати участь у балах та танцювальних вечірках. Авторство тих листів приписували київським студентам [19, арк. 3-3 зв.]. Водночас, студенти університету, як поляки, так і українці, почали з'являтися на лекціях у національному одязі, а окремі з них носили також жалобу [19, арк. 6 зв.-7].

Акції в костелах Українського Правобережжя, попри відстеження їх владою та неабиякі покарання їхніх організаторів, насправді, стали масовим явищем впродовж 1861 р. [3]. До того ж, саме у цьому році померло чимало видатних, навіть «символічних» постатей польського національного руху: в червні – один із організаторів польської еміграції в Парижі та багаторічний керівник партії «білих» Адам Чарторийський; у вересні – історик, ідеолог та один із провідних неофіційних лідерів демократів Іоахім Лелевель; у жовтні – архієпископ Варшавський та активний виборювач прав польської нації Антоній Мельхіор Фіалковський. Тому носіння жалоби стало ще однією моральною зброєю поляків, що консолідувала їхній дух, і попри свою виключно символічну роль, це досить сильно дратувало російську адміністрацію. Показовою є, наприклад, справа, яку провадив у жовтні 1861 р. київський старший поліцмейстр. Його увагу привернули дві молоді панянки, «в чорному одязі з білими конфедератками, обшитими чорним хутром і прикрашеними чорними страусовими пір'їнами». З'ясувалося, що вони уродженки Царства Польського Леонтіна і Наталя Скорчинські, що живуть тут, у свої сестри Юзефи, яка займається пошиттям жіночого вбрання. Справа дійшла до самого генерал-губернатора, за наказом якого у помешканні «підозрілих» було проведено обшук і, хоч нічого забороненого не знайдено, дівчатам запропонували невідкладно залишити Київ і відправитися за місцем свого постійного проживання [14, арк. 1-1 зв.].

Красномовно ілюструє принциповість значення носіння жалоби для поляків також прокламація, адресована полякам, яка поширювалася в Правобережжі саме у 1861 р.: «Польки! Ми очікували довгий час, міркуючи, чи носитимете Ви траур, яким жодна Полька не повинна нехтувати, а пишатися, що хоча б таку незначну жертву може принести в пам'ять про тих, хто за нас загинув... Соромтеся, милі Польки, залиште цей страх, набудьте вигляду пристойного для теперішнього, нещасливого для Поляків часу, одягніться в чорне, облиште веселощі, моліться, можливо Творець помилує нас...» [1, арк. 79-79 зв.]. Особливу роль панянок у повстанському русі підкреслювали польські історики. Ян Топорчик зауважував, що «не один із повстанських керівників, заради прекрасних очей забувався про безпечність та наражав себе і свій загін на згубу» [22, с. 27]. Тож не випадково заподадливий оборонець збереження недоторканності імперських порядків в Правобережній Україні, добровільний донощик, професор Київського університету Олексій Ставровський, пропонуючи свої міркування щодо протидії «ляхоманії у Південно-Західній Росії», на-

зивав у 1863 р. польок та ксьондзів «польською арматурою», бо вони «суть головні агенти в усіх насиллях, могутні засоби в політико-релігійному механізмі... і ревниві трудівники...» [18, арк. 3].

Показником неспроможності влади приборкати цей всезростаючий польський рух, певної навіть розгубленості росіян, і водночас входження польсько-російського (громадсько-владного) протистояння у безповоротно антагоністичне взаємопоборювання стало лютневе 1861 р. рішення генерал-губернатора впровадити в усіх заїжджих дворах та корчмах, де є кімнати для проїжджих, а згодом і в усіх помістях місцевого дворянства так звані подвірні книги. Начальник краю повідомляв, що під виглядом пошуку торгових угод або пошуку місця праці, краєм роз'їжджають різні люди і «збурюють польське населення до участі в політичних акціях... або збирають гроші...», поміщики часто з'їжджаються на різні наради і т. п., а отже потрібно впровадити на всіх поштових дворах «прошнуровані та пропечатані казенною печаткою книги для запису всіх, хто проїжджатиме» [16, арк. 7-7 зв.].

Ця ініціатива генерал-губернатора викликала не лише обурення, але й стала предметом справжньої потіхи для поляків. Сергій Буда у 1925 р. провів спеціальне дослідження архівних матеріалів за цією темою і подав велику кількість дотепів, які вписувалися у подвірні книги мандруючими шляхтичами, не на жарт драгуючи тим російську адміністрацію. Так, у місті Малині на Волині, в заїжджому дворі якогось Коросташевського, у липні 1861 р. з'явився запис: «Гарібальді, пан Мадзіні, син графа Кавура» [власне, всі троє згаданих італійців мали славу «революціонерів» і були творцями об'єднаної незалежної Італії]. Цей запис потяг за собою спеціальне розслідування. Так само в містечку Коростишеві Бердичівського повіту у відповідній книзі записали: «Мирославський Віктор-Емануїл та Іскандер, а Гарібальді скоро над'їде» [В.-Е. Мирославський – один із найвідоміших лідерів польських радикальних демократів, Іскандером, часто підписував свої праці Олександр Герцен] [4, арк. 1-14]. Київський предводитель дворянства апелював до генерал-губернатора, що поміщики скаржаться на змушування їх завести у себе шнуровані книги, бо запитувати у подорожного документ засвідчення його особи не лише не властиво шляхті, але й суперечить правилам пристойності. А Володимирський земський справник з Волині доповів, що багато поміщиків його повіту, як-то граф Тадей Тарнавський, граф Марцелій Красицький, граф Владислав Чацький та багато інших зробили розпорядження своїм офіціалам та економічним управителям, щоб вони

відмовлялися приймати книги для запису приїжджих. Навіть особиста розмова справника із Тарнавським не змінила позицію останнього. Він наполягав, що не буде на себе переймати поліцейських функцій, але й не буде заперечувати, якщо це потрібно, щоб поліцейські чиновники приходили до нього і самі слідкували за тими, хто в нього перебуває, чи хто проїздить [16, арк. 83-83 зв., 98-98 зв.].

За підсумками 1861 р., генерал-губернатор, подаючи огляд стану справ у губерніях Правобережжя писав: «...Коли агітація відновилася з новою силою в Царстві Польському, посилювався і патріотичний рух серед польського населення тутешнього краю; на цей раз він набув серйознішого характеру. Зі сторони агітаторів були вжиті всі зусилля, аби як можна більше поширити рух і зробити його загальним, народним» [13, арк. 15 зв.].

Однак, разом із активною вуличною діяльністю на початку 1861 р., впродовж року поляки змінювали свою тактику дій, поступово відмовляючись від публічних, демонстраційних виступів та все більше схилиючись до таємних заходів з підготовки майбутнього повстання. До цього, зокрема, відверто закликали агітатори заохочуючи відзначити 17 листопада 1861 р. річницю початку повстання 1830-31 рр.: «У Варшаві буде молитися кожен у себе вдома. Публічна маніфестація була б нині зайвою і навіть принесла б більше шкоди, аніж користі, тому ми не вимагаємо її... потрібно готуватися до збройної боротьби» [11, с. 128]. Такі ж заклики поширювалися одночасно і в Українському Правобережжі.

Таким чином, вже наприкінці 1861 р. та впродовж 1862 р. поляки цілеспрямовано наближали повстання, а російська адміністрація вишукувала засоби ефективного приборкання «бунтівників». Впровадження з 14 жовтня військового стану в Царстві Польському стало своєрідною межею «неповернення» до минулого. В Українському Правобережжі, військовий стан було впроваджено лише в Житомирі. Однак, разом із Житомиром, у Києві, Кам'янці-Подільському, Балті та Дубно було відкрито спеціальні суди, які займалися розглядом політичних справ, і лише до кінця 1861 р. в них проваджувалося 646 справ, а 248 осіб отримали вироки [13, арк. 16-17]. Саме через це, мабуть, історик Сергій Середонін на початку ХХ ст., відтворюючи діяльність комітету міністрів часів Олександра II, датував початок Польського повстання 1861 роком [10, с. 159, 187] (всупереч усталеному в історіографії – січень 1863 р.).

Вже наприкінці 1861 р., після Городельського з'їзду поляків, на якому метою їхньої боротьби було виголошено відтворення Речі По-

сполитої в кордонах 1772 р., почала різко змінюватися громадська думка росіян щодо «польської справи». Вказаний з'їзд мав характер маніфестації на відзначення так званої Городельської угоди 1413 р., згідно з якою, начебто, відбулося добровільне об'єднання трьох народів: поляків, литовців та русинів. Прикметно, що в атрибутиці повстанського руху XIX ст. досить вагоме значення посідав своєрідний герб, що об'єднував у собі «Білого орла» – символ Польщі, «Погоню» (кіннотника) – символ Литви та «Архангела Михаїла» – символ Руси. Таку символіку містила, приміром, печатка на «Золотій грамоті», котрою польські повстанці («даруючи» свободу та обіцяючи землю) намагалися впродовж 1863 р. захопити на свою підтримку українських селян [5, арк. 1]. Ця ж символіка проголошувалася також у відозві Тимчасового Уряду Народового, що 22 січня 1863 р. закликав до боротьби: «До зброї, весь Народе Польщі, Литви та Руси! До зброї! Бо час спільного визволення вже прийшов, старий меч наш піднято, святий штандарт Орла, Погоні і Архангела розвівається!...» [21, с. 30].

Власне, Городельське рішення (у жовтні 1861 р.) спровокувало трансформацію уявлень росіян щодо польської боротьби як суто національної. Російська публіцистика почала трактувати «польську справу» національно-імперською. Водночас, такі ж само національно-імперські амбіції «прокинулися» з новою силою і серед російської громадськості. Інакше кажучи, «побачивши» в боротьбі поляків імперські претензії на Українське Правобережжя, Білорусь та Литву, в росіян «відновився» імперський інстинкт самозбереження. З цього часу, польсько-російське протистояння (яке із громадсько-владного перетворилося на «громадсько-громадське», тобто міжнаціональне) набуло характеру війни подібних (за змістом амбіцій) суперників. Хоча, безумовно, схожі за змістом, вони були далеко не рівними за силою і тактикою дій.

Польський проект повернення Правобережної України до складу відновленої польської держави був міфом, символом, мрією «із минулого». Натомість, російський проект, що стверджував «законність» перебування Правобережжя у складі Російської імперії потрібно було лише підсилити ідеологічно та організаційно закріпити вже завойоване, адже міф про «справедливість повернення колись втраченого» та про спільну «руську» єдність «племен велико-, мало- та білоросів» вже діяв. Російська влада, багато чого навчившись у самих поляків, з того ж часу почала все більше, виразніше та успішніше грати за тими ж правилами. Російська влада стала на відвертий шлях націоналізації своєї політики. В різних сферах російського суспільства – серед ви-

щих сановників, чиновників, представників громадськості з'явилися «прозоріння», що діяти проти поляків треба не насиллям, не репресіями, а розколюючи їхні ряди, не даючи їм поширити свої ідеї в народ та наvertsаючи на свою сторону ті верстви, які так старанно «обробляють» поляки, аби «організувати» їх як союзників. Про це, зокрема, йшлося в записці «Про засоби зросійщення Західного краю», підготовленій у 1862 р. міністром внутрішніх справ Петром Валуєвим: «... Ми використовували для досягнення мети тільки один засіб – силу, в тих різноманітних формах, в яких можливе виявлення сили. Але сила сама по собі недостатня для отримання надійних результатів у справі зближення народностей і умиротворення різних віросповідань... всі ці заходи мають характер охорони суспільного порядку і є тимчасовими. Вони майже всі засновані на началах залякування. Але воно [залякування – Ю.З.] не може бути довготривалим засобом, воно не вирішує жодної проблеми... Аби не допустити зростання числа ворожих елементів потрібно: 1) підтримувати обережною рукою взаємну ворожнечу між селянами та поміщиками; організувати обов'язковий викуп (йдеться про викуп землі селянами за реформою 1861 р.) на умовах, прийнятних для селян і необтяжливих для державних фінансів; 2) швидко створювати сільські школи, спираючи їхню роботу на утвердження «русской» народності в краї, для чого необхідна підтримка православного духовенства» [9, арк. 2-7 зв.]. Далі П. Валуєв пропонував методи руйнації добробуту польських землевласників та приборкання їхньої політичної активності [9, арк. 12 зв.].

Вступивши на шлях націоналізації (тобто поширюючи серед всіх верств суспільства усвідомлення власної національної належності, точніше кажучи, поширюючи проросійські, що тотожно – проімперські націоналістичні почуття) самодержавство досить швидко та успішно почало підпорядковувати своїм інтересам російську громадськість. Власне, освічена громадськість, яка щойно після ганебної поразки у Кримській війні (1853-1856 рр.) мала так багато претензій до імперської влади, усі їх ніби забула, пробачила, зняла з розгляду, бо імперія «заговорила» з російською громадськістю мовою «Вітчизни, яка в небезпеці», імперія апелювала до патріотичних почуттів росіян і, цим самим, внесла розкол у єдність громадянського руху в Росії. Вчорашні союзники в боротьбі із великодержавним сатрапством: росіяни, поляки, українці, які спільно бажали докорінного реформування імперського устрою в Росії, тепер, з 1861 р., почали розходитися в поглядах, а впродовж 1862 р. стали непримиренними ворогами. Російській владі словами та діями «пронародно»-російського забарв-

лення вдалося прихилити на свій бік російську громадськість, а далі й очолити її. Таким чином, націоналізація росіян із громадянської трансформувалася в імперську – «офіційну».

Дієвим, зручним та не складним засобом «мобілізації» всіх росіян, власне засобом їхньої проімперської націоналізації стала політика демонізації поляків. Було створено жупел, ворожий образ: поляк – підступний, улесливий, самозакоханий, тобто «ворог», який заважає проведенню прогресивних реформ, що відбуваються, завдячуючи «турботам царя про свій народ у нашій Вітчизні». Отже, ворога визначено, вся пропаганда запрацювала проти нього, і вже не важливо було чому він невдоволений, і чого він хотів, важливо, що «все суспільство», очолене владою, в єдиному пориві мобілізувалося на боротьбу. І навіть згодом, коли поляків було «справедливо покарано», витворений, загрозливий образ поляка вже не зникав. До нього ж додалися нові «вороги» єдиної і неділимї Вітчизни – «сепаратисти», «мазепінци» – українці; «кровопівци», «мірєди» – євреї; «немчішкі», «антіхрісти» – німці; «бусурмане», «дікіє» – невірні мусульмани і т. д., вороги змінювалися або «старі» доповнювалися «новими», але продовжував діяти впроваджений із 60-х рр. XIX ст. принцип – імперія націоналізувала свідомість «справжніх руських» для боротьби із ворогами «Вітчизни» – імперії.

Джерела та література:

1. Державний архів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 3307.
2. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
3. Земський Ю. Громадськість і влада: дві тактики дій у протистоянні поляків та російського царату початку 60-х рр. XIX ст. на Поділлі / Ю. Земський // Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. II Міжнародний науковий конгрес українських істориків. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью-Йорк, 2007. – Т. 3. – С. 115–120.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. X: «Справи Академії наук – Всеукраїнської академії наук (1918-1934)», спр. 16907–16908: «Буда С. Перед польським повстанням 1863 р. (з архівних матеріалів) [машинопис]», 37 арк.
5. ІР НБУВ, ф. II: «Історичні матеріали», спр. 20521: «Золота грамота українському народу [рукопис]», 1 арк.
6. Ливен Д. Империя, история и современный мировой порядок / Д. Ливен // *Ab imperio*. – 2005. – № 1. – С. 75–116.
7. Малинова О. Ю. Проблемы национальной идентичности и

национальных прав в либеральной политической теории / О. Ю. Малинова // Политическая наука. – 2002. – № 4: Национализм. Новейшие исследования. – С. 74–99.

8. Пантелеев Л. Ф. Воспоминания / Л. Ф. Пантелеев / Под общ. ред. С.Н. Голубова, Н.К. Гудзия и др. – [б.м.] : Гос. изд. худож. литер-ры, 1958. – 848 с.

9. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі, ф. 908, оп. 1, спр. 185.

10. Середонин С. М. Исторический обзор деятельности комитета Министров / С.М. Середонин. – Т. 3. – Ч. 1: Комитет Министров в царствование императора Александра Второго (1855 г. февраля 19 – 1881 г. марта 1). – СПб. : [б.в.], 1902. – 358 с.

11. Сидоров А. А. Польское восстание 1863 года. Исторический очерк / А.А. Сидоров. – СПб. : Издание Н.Б. Карбасникова, 1903. – 254 с.

12. Суни Р. Диалектика империи: Россия и Советский Союз / Р. Суни // Новая имперская история постсоветского пространства. Сборник статей / Под ред. И.В. Герасимова, С.В. Глебова, А.П. Каплуновского, М.Б. Могильнер, А.М. Семенова. – Казань: «Центр Исследования Национализма и Империи», 2004. – С. 163–196.

13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 38, спр. 881.

14. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 811, спр. 197.

15. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 811, спр. 25.

16. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 811, спр. 35.

17. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 812, спр. 132.

18. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 813, спр. 661.

19. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 261, 1861, спр. 7.

20. Powstanie Narodowe 1863 i 1864 r. przez Bolesława Limanowskiego. Wydanie drugie, uzupełnione i poprawione. – Lwów, 1900. – 139 s.

21. Powstanie narodowe w r. 1863 i 1864 z rzutem oka na całość dziejów porozbiorowych i sprawę włościańską / Opowiedział K. Wojnar. – Kraków, 1901. – 48 s.

22. Toporczyk J. Powstanie 1863–1864 r. – Warszawa, 1907. – 30 s.